

Історія

УДК [94:304/94]:904

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15301508>**До проблеми реконструкції ідентичності на основі археологічних джерел:
постановка питання****Чепіженко Вадим Віталійович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та
всесвітньої історії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
м. Одеса, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-9235-9875>

Прийнято: 12.04.2025 | Опубліковано: 29.04.2025

Анотація: У статті порушується актуальна проблема реконструкції ідентичності на основі археологічних джерел. Підкреслюється потреба у формуванні нового міждисциплінарного підходу до цього питання, що враховує сучасні здобутки як в археології, так і в соціальних науках. Незважаючи на наявність окремих досліджень в українській науці, комплексного осмислення теми ідентичності археологічних спільнот досі не здійснено. У фокусі дослідження — етнічна, гендерна та релігійна ідентичності, як такі, що можуть бути частково реконструйовані через аналіз матеріальної культури. Здійснено огляд підходів до вивчення ідентичності у світовій та вітчизняній науці. Розкрито проблеми інтерпретації археологічної культури як репрезентації етнічної групи, підкреслено ризики політичної маніпуляції подібними ототожненнями. Наголошено на складності реконструкції ідентичності на основі матеріальних джерел, які можуть мати змінне значення в різних контекстах.

Проаналізовано маркери, що можуть слугувати основою для ідентифікації певних соціальних груп, зокрема, ознаки етнічності, гендерних ролей та релігійних практик. Розглянуто концепт гендеру як соціальної конструкції, що відображається у матеріальній культурі — від поховань до знарядь праці. Особливу увагу приділено потребі критичного переосмислення матеріального вираження гендеру. Релігійну ідентичність проаналізовано як динамічний соціокультурний процес, що відображається у ритуальних практиках, просторових структурах та символічних об'єктах. У підсумку підкреслюється важливість уникнення спрощених інтерпретацій і необхідність комплексного, мультиперспективного аналізу. Пропонується орієнтація на критичну саморефлексію в археології та залучення методологій суміжних дисциплін — соціології, антропології, етнології. Це сприятиме більш повному розумінню структури давніх суспільств та механізмів формування ідентичності в минулому.

Ключові слова: *етнічна ідентичність, гендерна ідентичність, релігійна ідентичність, археологічні джерела, матеріальна культура, реконструкція ідентичності.*

On the Problem of Identity Reconstruction Based on Archaeological Sources: Statement of the Issue

Vadym Shepizhenko,

PhD in World History, Associate Professor of the Department of
Archaeology, Ethnology and World History, Odesa I.I. Mechnikov National
University, Odesa, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-9235-9875>

Abstract: *The article raises the topical issue of identity reconstruction on the basis of archaeological sources. The need to form a new interdisciplinary approach to this*

issue, considering modern achievements in both archaeology and social sciences, is emphasized. Despite the existence of individual studies in Ukrainian science, a comprehensive understanding of the identity of archaeological communities has not yet been carried out. The research focuses on ethnic, gender, and religious identities, as they can be partially reconstructed through the analysis of material culture. An overview of approaches to the study of identity in the world and national science is provided. The problems of interpreting archaeological culture as a representation of an ethnic group are revealed, and the risks of political manipulation of such identifications are emphasized. The difficulty of reconstructing identity based on material sources that may have variable meanings in different contexts is emphasized. Markers that can serve as a basis for identifying certain social groups, including signs of ethnicity, gender roles and religious practice, are analysed. The concept of gender as a social construct reflected in material culture - from burials to tools - is considered. Particular attention is paid to the need for critical rethinking. Religious identity is analyzed as a dynamic socio-cultural process reflected in ritual practices, spatial structures and symbolic objects. The article emphasizes the importance of avoiding simplistic interpretations and the need for a comprehensive, multi-perspective analysis. The author proposes a focus on critical self-reflection in archaeology and the involvement of methodologies from related disciplines such as sociology, anthropology, and ethnology. This will contribute to a more complete understanding of the structure of ancient societies and the mechanisms of identity formation in the past.

Keywords: *ethnic identity, gender identity, religious identity, archaeological sources, material culture, identity reconstruction.*

Постановка проблеми. Постановка проблеми полягає у потребі розвитку нового підходу до вивчення ідентичності на основі археологічних джерел, який враховуватиме сучасні наукові здобутки в галузі археології та

соціальних наук і дасть можливість більш точно реконструювати соціальні структури та культурні процеси минулого. Наприклад, в українському науковому контексті досить часто і досі між поняттям археологічна культура та етнічна група ставиться рівність. В глобальному світовому контексті таке ототожнення вже не є актуальним. Використання нових підходів до вивчення ідентичності на основі археологічних джерел дозволяє визначати певні соціальні контексти, на основі яких і можна конструювати своє уявлення про давні спільноти у певні проміжки часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжна наукова література, починаючи з 80-х років ХХ ст. (часу виникнення робіт, присвячених питанням ідентичності, а згодом і робіт присвячених археології ідентичності), тільки активізує свої напрацювання з теми. Зарубіжні дослідження з теми, які мають більш широкий характер та охоплюють усі згадані в цій роботі типи ідентичності – етнічну, гендерну та релігійну [1; 2; 3; 4], так і направлені на виявлення певного типу з вже тут зазначених [5; 6; 7; 8; 9]. В сучасній Україні, наразі, попри зростання в останні роки кількості робіт з вивчення зазначеного питання, все ще немає узагальнюючих праць, які б комплексно дослідили питання пошуку ідентичності археологічних спільнот. Існуючі ж праці більш зосереджуються на дослідженні етнічної ідентичності [10; 11; 12]. Гендерна та релігійна ідентичність представлені поодинокими роботами [13].

З радянських часів і досі в вітчизняній археології іноді зберігається позитивістський підхід, який базується на припущенні, що матеріальна культура прямо відображає ідентичність. Критика такого методу буде представлена далі.

Постпроцесуальний підхід, який також використовується в роботах, присвячених ідентичності, часто неможливо перевірити емпірично, а функціональний і технологічний вимір артефактів недооцінюється.

Постколоніальна та феміністська критика, попри важливе значення дотепер маргіналізованих голосів, часто стає політизованою або не об'єктивною.

Отже, найбільш реальним підходом для вивчення ідентичності на основі археологічних джерел є інтердисциплінарність та залучення у дослідження, окрім археології, також генетики, антропології, етнології та інших наук.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри прогрес, зроблений у сфері археології ідентичності, існує необхідність в розвитку нових підходів до дослідження ідентичності археологічних спільнот, оскільки поточні роботи українських авторів здебільшого спираються на конкретні приклади. На сучасному етапі археологія в Україні все ще потребує систематизації ідей та напрацювань в контексті вивчення етнічної, гендерної, релігійної та інших ідентичностей давніх спільнот.

Найбільшою прогалиною для української археологічної школи є дотримання згаданого тут позитивістського підходу до визначення ідентичності на основі археологічних джерел. Такий підхід дав українській археології багато: точні хронології, картографування культур, типології артефактів. Але він обмежує глибину розуміння минулого як живого та соціального простору. Подолання цього підходу не означає його заперечення – йдеться про розширення горизонту інтерпретації.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в дослідженні, за допомогою археологічних джерел, таких типів ідентичності давніх суспільств, як етнічна, гендерна та релігійна. Вважаємо за доцільне актуалізувати вивчення усього комплексу варіацій ідентичності неіснуючих нині суспільств в сучасній українській науці. Конкретним завданням роботи буде аналіз способів виявлення етнічної, гендерної та релігійної ідентичності у вже неіснуючих суспільствах за допомогою археологічних джерел. Очікується, що за допомогою такого аналізу, в

подальшому, можна буде застосувати виявлені інструменти задля визначення типів ідентичності певної спільноти, що залишила по собі тільки археологічні рештки.

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні десятиріччя в усьому світі відбулась активізація інтересу до питання ідентичності – складного терміну, який почав використовуватись в багатьох галузях гуманітарних наук. Визначаючи дефініцію ідентичності, більшість авторів погоджуються, що вона є не фіксованою сутністю, а процесом, що постійно конструюється та переосмислюється в контексті соціальних взаємодій, матеріальної культури та історичних обставин [1; 2].

В цій статті ми розглядаємо проблему фіксації тієї чи іншої ідентичності на основі археологічних джерел. Слідуючи за видатною дослідницею теми, Маргаритою Діас-Андреу, завдяки різним підходам до вивчення археологічних джерел, можна виділити декілька напрямів у вивченні ідентичності неіснуючих нині спільнот – етнічної, гендерної, релігійної, вікової, статусної [2]. Також до цієї групи можна віднести і регіональну ідентичність. Проте для аналізу усєї сукупності типів ідентичності, що можуть бути виділені за допомогою археологічних джерел, потрібне комплексне та тривале дослідження.

Однак археологічна інтерпретація далеко не завжди є об'єктивною. Матеріальна культура (кераміка, знаряддя праці, поховальні практики тощо) історично ототожнювалися з певними етнічними групами або «расами». Подібна практика може призводити до хибних узагальнень, стереотипів або навіть до політичних маніпуляцій. Археологічні культури часто використовувалися для ідеологічної легітимації, як це мало місце у випадку нацистської Німеччини або режиму в Родезії. Археологія має усвідомлювати свою відповідальність за спосіб репрезентації минулого і відмовитися від спрощених чи політизованих інтерпретацій [3].

Отже, враховуючи усе вищезазначене, спробуємо виділити маркери, завдяки яким з археологічних джерел (часто єдиних, що дають уявлення про те чи інше суспільство) можна визначити певну ідентичність.

Підходячи до поняття **етнічна ідентичність**, треба одразу прокреслити межі між дефініціями «Археологічна культура» та «Етнічна група», які в минулому столітті дуже часто ототожнювалися, а, подекуди, ототожнюються і досі. Археологічна культура – класифікація артефактів за географічними та часовими ознаками. І хоча такі типології можуть бути корисними для опису, вони часто помилково сприймаються як реальні соціальні чи етнічні утворення. Археологічні культури не є самостійними історичними акторами, а прив'язка їх до конкретних етносів нерідко має політичне, а не наукове підґрунтя [3].

Тож, чи може археологія насправді визначати етнічну або культурну ідентичність на основі матеріальної культури? У більшості випадків відповідь – ні. Матеріальні залишки не завжди відображають самоідентифікацію людей, які їх створили. Більше того, одні й ті самі археологічні дані можуть тлумачитися по-різному залежно від дослідника, його культурного фону або політичного контексту. Відтак археологія має уникати прямолінійних висновків і спиратися на критичну саморефлексію, мультиперспективність та розуміння складності соціальних процесів [14].

Проте при відновленні певного соціального контексту та співставленні з ним археологічного джерела, визначення етнічної ідентичності все ж може відбутися [15]. Це можливо завдяки тому, що матеріальна культура є не лише відображенням, а й дієвим агентом ідентичності. Аналіз матеріальної культури дозволяє реконструювати, як саме суспільство себе уявляло, кого включало в «свої», кого виключало, як трансформувалося в умовах викликів. Матеріальні об'єкти — це інструменти пам'яті, символи спільного досвіду й участі в соціальному житті [16].

Гарним прикладом використання матеріальної культури для визначення етнічної ідентичності може бути аналіз поховань середньовічних кочовиків України, де серед іншого поховального інвентарю, зустрічається двоколісний візок – арба. Провівши аналіз історичних джерел, дослідники встановили, що подібний візок зображений там як атрибут культури саме половців, а після співвіднесення цього типу матеріальної культури з супутнім інвентарем, таким як срібні віті гривні (загальноприйнятий маркер половецької культури), можна з впевненістю сказати про те, що наявність в похованні арби маркує саме половецьку етнічну групу [15].

Гендерна ідентичність. Як відомо, гендер є не біологічною даністю, а культурно сформованою ідентичністю. У різних суспільствах можуть існувати більше ніж дві гендерні категорії, а також можливість переходу між ними, як це спостерігається у випадках з бердачами у Північній Америці чи хиджрами в Індії [5; 6]. Важливим аспектом є також взаємозв'язок гендеру з іншими соціальними ідентичностями – віком, статусом, етнічністю та релігією, – що формує складні та динамічні соціальні структури.

Матеріальна культура – знаряддя праці, прикраси, одяг, поховання – є не просто відображенням соціальної реальності, а інструментом формування, репрезентації та іноді опору гендерним ролям. Існують приклади, коли традиційно «жіночі» або «чоловічі» предмети виявляються у несподіваних контекстах, що свідчить про більшу гнучкість гендерних ролей, ніж прийнято вважати [2]. В українському археологічному контексті гарним прикладом для такого явища можуть бути антропоморфні андрогінні статуетки культурної спільноти Трипілля-Кукутень [17].

Тут важливий гнучкий, критичний та інклюзивний підхід до інтерпретації минулого. Жінки та представники інших гендерних категорій могли відігравати важливу роль у суспільному, економічному, релігійному

житті, але ця роль часто залишалася невидимою через андроцентричні упередження у науці.

Для української науки така зміна підходу, разом з переосмисленням дефініції археологічної культури [18], є неймовірно актуальною при прагненні створення сучасної школи вітчизняної археології.

Релігійна ідентичність. Визначення цієї структури на основі археологічних джерел є складним, але можливим завданням за умови використання комплексного міждисциплінарного підходу.

Релігійна ідентичність – це динамічний процес, що розвивається через взаємодію між людьми, їхніми віруваннями та оточенням. Важливість аналізу релігійних практик (молитов, ритуалів, свят), релігійних об'єктів (якщо вони мають символічне значення або використовуються в ритуалах) та релігійних просторів (монастирів, церков, святих місць), що дозволяє розуміти, як релігія впливає на соціальну ідентичність та взаємодію між різними групами [7].

Поєднання аналізу матеріальної культури, поховальних обрядів, контекстуальних досліджень та письмових джерел (коли вони існують) дозволяє реконструювати релігійні практики та ідентичність давніх спільнот. Однак дослідники повинні бути обережними в інтерпретації даних, враховуючи можливі обмеження та виклики, такі як ризик накладання сучасних уявлень про релігію на інтерпретацію археологічних даних, що може призвести до хибних висновків.

Також, один і той самий об'єкт може мати різні значення в різних контекстах, що, звісно, ускладнює його інтерпретацію як маркера релігійної ідентичності. Більше того, один тип матеріальної культури, який використовується однією спільнотою, може мати різні сенси у різні періоди часу. Прикладом такої ситуації може виступати доволі розповсюджене явище використання монет, що вийшли з обігу, як амулетів та оберегів.

Широко відомим прикладом визначення релігійної ідентичності за допомогою археологічних джерел є Кумранські рукописи (Сувої Мертвого моря). Знайдені в печерах біля Кумрану, ці рукописи містять релігійні тексти, закони, гімни, що демонструють вірування і практики есейської громади (одна з юдейських сект). Археологічні знахідки на території Юдеї (сучасний Ізраїль/Палестина), зокрема в районах Єрусалиму, Масади, Кумрану та інших місцевостей, дозволяють встановити юдейську релігійну ідентичність населення [19].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Дослідження ідентичності неіснуючих зараз спільнот через призму матеріальної культури є актуальним і складним завданням, яке вимагає комплексного підходу. У зарубіжній науці, починаючи з 1980-х років, значну увагу приділено вивченню різних аспектів ідентичності, включаючи етнічну, гендерну, релігійну та інші типи ідентичності, що можуть проявлятися через археологічні джерела. В Україні, попри зростання наукових досліджень у цій сфері, все ще відсутні узагальнюючі праці, які б системно осмислили ці питання.

Матеріальна культура, зокрема, такі елементи, як знаряддя праці, поховальні практики та інші артефакти, не завжди є чітким маркером етнічної чи культурної ідентичності, оскільки часто трактуються через призму сучасних соціальних і політичних упереджень. Археологія повинна уникати спрощених інтерпретацій, орієнтуючись на мультиперспективність та критичний підхід до дослідження соціальних процесів.

Гендерна ідентичність, що є культурно сформованою, а не біологічною даністю, також відіграє важливу роль у формуванні соціальних структур минулих спільнот. Вивчення гендерних ролей через археологічні джерела дозволяє відновити не лише соціальну реальність, але й поставити під сумнів традиційні уявлення про статеві ролі в історії.

Релігійна ідентичність є динамічним процесом, який можна реконструювати через аналіз релігійних практик, об'єктів та просторів. Однак цей процес вимагає обережності в інтерпретаціях, щоб уникнути сучасних проєкцій на давні культури, що може призвести до помилкових висновків.

Тож, в подальшому, можна буде застосувати висвітлені способи виявлення типів ідентичності певної спільноти, яка залишила по собі тільки археологічні рештки.

Для комплексного дослідження ідентичності археологічних спільнот та перспективи подальших робіт з теми необхідний міждисциплінарний підхід, що об'єднує археологію, антропологію, етнологію, соціологію та інші соціо-гуманітарні науки. Це дозволить більш точно відтворити картину минулого і зрозуміти як різні типи ідентичності формували соціальні структури та взаємодії в давніх суспільствах.

Практичні рекомендації включають розробку критичної методології аналізу матеріальної культури. Йдеться про впровадження мультиперспективного підходу до трактування артефактів, що передбачає врахування соціального, культурного та політичного контекстів їх існування.

Не менш важливим є гендерно-чутливий аналіз археологічних матеріалів. Він передбачає критичне переосмислення традиційних уявлень про статеві ролі, а також дослідження артефактів, що можуть свідчити про культурно зумовлену гендерну ідентичність, незалежно від біологічної статі похованих осіб. Це дозволить глибше зрозуміти соціальну структуру минулих суспільств.

Дослідження релігійної ідентичності варто здійснювати через аналіз релігійних практик, об'єктів та просторових структур, що мають сакральне значення. Важливо враховувати динаміку змін у релігійній сфері та уникати проєкції сучасних уявлень на давні культури. Просторовий аналіз, зокрема дослідження сакрального ландшафту та трансформації культових об'єктів у часі, дозволяє простежити зміни в ідентичностях певної спільноти.

У контексті цифровізації науки варто створювати спеціалізовані бази даних та цифрові платформи, які дозволятимуть систематизувати археологічні джерела з акцентом на ідентифікаційні маркери.

Усі ці рекомендації, як і наведений в роботі історіографічний аналіз, звісно, можна застосувати і в сучасній українській археології. Так як ця тема в вітчизняній історіографії тільки набуває розповсюдження (а попередні історіографічні візії застаріли), дослідження питання ідентичності в українському контексті має серйозні перспективи.

Список використаних джерел:

1. Jones S. The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present. London: Routledge, 1997. 196 p.
2. Diaz-Andreu M., Lucy S., Babic S., Edwards D. The Archaeology of Identity: Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion. London: Routledge, 2005. 192 p.
3. Shennan S. Archaeological Approaches to Cultural Identity. *One world archaeology (10)*. London: Routledge, 1994. 317 p.
4. Gardner A. An Archaeology of Identity: Soldiers and Society in Late Roman Britain. London: Routledge, 2007. 312 p.
5. Roscoe W. How to become a Berdache: Toward a Unified Analysis of Gender. In G. Herdt (ed.), *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books, 1994. P. 329–372.
6. Nanda S. Hirjas: an alternative sex and gender role in India. In G. Herdt (ed.), *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books, 1994. P. 373–418.
7. Gilchrist R. Sacred Heritage: Monastic Archaeology, Identities, Beliefs. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 256 p.

8. Mercieca B., Anderson J. A Systematic Review of Identity Management Strategies for Religious People Who Are Sexually and Gender Diverse. *Psychology & Sexuality*, 2025.
9. Dolansky S., Shectman S. The Bloomsbury Handbook of Religion, Gender, and Sexuality in the Ancient Near East. *Bloomsbury Academic*, 2025. 496 p.
10. Петрова Н. До питання визначення ідентичностей в історичній ретроспективі. *Chornomors'ka tynuvshyna*, vol. 19, 2024. С. 108–116.
11. Кушнір В. До історії заселення і формування етнічного складу населення придністровської зони Балтського повіту. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 50, 2024. С. 9–16.
12. Казакевич Г. Етнічні спільноти давньої Європи як культурні ідентичності (на прикладі кельтів залізної доби). *Українознавство. Історичні студії*, 2(83), 2022. С. 62–73.
13. Федченко Є. Сексуальність і гумор у Давньому Римі: переосмислення та нові варіації. *Eminak*. 2019. No 3(27). С. 189-200.
14. Jones S., Graves-Brown S., Gamble L. Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities. London: Routledge, 1996. 304 p.
15. Ченцов Я. До питання етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Вип. 39, 2024. С. 8–14. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-01>.
16. Hubert E. Figuring identity in everyday life. *Journal of Anthropological Archaeology*, 44, 2016. P. 1–13.
17. Яковишина Я., Куценяк О. Трипільська антропоморфна пластика у фондах Львівського історичного музею. Львів, 2021. 165 с.

18. Мінаков М., Радченко С. Структура археологічного знання та поняття археологічної культури: пропозиції до перегляду в перспективі акторно-мережевої теорії. *Археологія*, 4. Київ, 2024. С. 104–124. <https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.104>

19. Schiffman L. Reclaiming the Dead Sea scrolls : the history of Judaism, the background of Christianity, the lost library of Qumran, 1994. 560 p.